

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
“ІНСТИТУТ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ”**

ЯВОРСЬКА ТЕТЯНА ІВАНІВНА

УДК 631.115.1 : 338.515

**РОЗВИТОК МАЛОГО БІЗНЕСУ В СІЛЬСЬКОМУ
ГОСПОДАРСТВІ**

08.00.04 – економіка та управління підприємствами
(за видами економічної діяльності)

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук**

Київ – 2012

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Національному науковому центрі “Інститут аграрної економіки” Національної академії аграрних наук України

Науковий консультант:	доктор економічних наук, професор, академік НААН, заслужений діяч науки і техніки України Месель-Веселяк Віктор Якович, Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки” НААН України, завідувач відділення організації виробництва та земельних відносин
Офіційні опоненти:	доктор економічних наук, професор Збарський Василь Кузьмич, Національний університет біоресурсів та природокористування України, завідувач кафедри аграрної економіки імені проф. І.Н. Романенка
	доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН Макаренко Петро Миколайович, Полтавська державна аграрна академія, завідувач кафедри економіки підприємства
	доктор економічних наук, професор, Молдаван Любов Василівна, Державна установа “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, головний науковий співробітник відділу форм і методів господарювання в агропродовольчому комплексі

Захист відбудеться “6” листопада 2012 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.350.01 у Національному науковому центрі “Інститут аграрної економіки” за адресою: 03680 м. Київ, МСП, вул. Героїв Оборони, 10, 3-й поверх, конференц-зал, кімн. 317.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного наукового центру “Інститут аграрної економіки” за адресою: 03680 м. Київ, МСП, вул. Героїв Оборони, 10, кімн. 212.

Автореферат розісланий “4” жовтня 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор економічних наук

О.Г. Шпикуляк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Малий бізнес є невід'ємною складовою розвинутої ринкової економіки, основою її конкурентного середовища, дієвим засобом реалізації підприємницького потенціалу населення. Розвинуті країни світу офіційно визнали важливу роль, яку відіграє малий бізнес у створенні валового внутрішнього продукту та забезпеченні зайнятості населення. Провідною тенденцією малого бізнесу в Україні за останні роки є підвищення кількісних показників його розвитку до рівня середньоєвропейських. Так, у 2010 р. кількість підприємств малого бізнесу разом із фізичними особами-підприємцями на 1000 осіб населення становила 46,4 од., а частка зайнятих у підприємствах малого бізнесу в загальній чисельності працюючих у підприємствах – 50 %. Проте якісні показники розвитку суб'єктів малого бізнесу ще значно відстають від європейських.

Сільське господарство – одна із сфер ринкової економіки, де малий бізнес є домінуючим і його розвиток розглядається як шлях формування конкурентного середовища. У сучасних умовах цей бізнес має певні особливості, пов'язані як із розміром, так і тим, що до його основних суб'єктів у галузі належать різні організаційно-правові форми господарювання: особисті селянські та фермерські господарства, фізичні особи-підприємці. Станом на початок 2011 р. площа сільськогосподарських угідь, яка знаходилась у володінні та користуванні громадян – власників землі та землекористувачів разом із фермерським господарствами, становила 20210,7 тис. га, або 48,6 % від усіх сільськогосподарських угідь країни. У сільському господарстві України постає об'єктивна необхідність ведення всіх видів бізнесу – малого, середнього і великого. Менталітет селянина, властивий українцям, був частково втрачений за роки колективного господарювання. Тому є категорії людей, які продуктивно працюють у колективі, або ж можуть працювати ефективно тільки одноосібно чи сімейно. Отже, повинні існувати різні форми сільськогосподарського виробництва: від дрібних особистих селянських і фермерських господарств до великих сільськогосподарських підприємств.

Вагомий внесок у дослідження малого бізнесу, його розвитку, розміщення і територіальної організації здійснили: З. Варналій, В. Воротін, Л. Воротіна, В. Геєць, Т. Говорушко, М. Журавльова, Л. Зайцев, Н. Зайцева, Ю. Кармазін, В. Карсекін, Ю. Ключко, О. Кужель, І. Лебедева, Д. Ляпін, Т. Мілашенко, О. Мисько, В. Парсяк, Ю. Пашкус, С. Реверчук, Т. Черняк, А. Чухно та ін.

Методологічні та теоретичні основи виникнення, розвитку і функціонування малих форм господарювання знайшли відображення у працях: М. Вебера, П. Друкера, Р. Кантільона, М. Кондратьєва, Т. Мальтуса, А. Маршалла, Д. Рікардо, П. Самуельсона, Ж. Сея, М. Туган-Барановського, Ф. Хайєка, О. Чаянова, Й. Шумпетера та ін. При розробці даної проблеми автор дисертації використав наукові дослідження сучасних учених у галузі аграрної економіки: В. Андрійчука, І. Баланюка, П. Березівського, О. Варченко, Л. Вдовенко, П. Гайдуцького, В. Горьового, Ю. Губені, О. Дадак, В. Дієсперова, М. Дем'яненка, С. Дем'яненка, С. Долинського, В. Збарського, В. Зіновчука, М. Калінчика, П. Канінського, С. Кваші, І. Кириленка, М. Кісіля, І. Кобути, І. Коновалова, М. Кропивка,

В. Липчука, Ю. Лупенка, П. Макаренка, М. Маліка, Л. Мармуль, Л. Мельника, В. Месель-Веселяка, Л. Молдаван, О. Онищенко, Т. Осташко, І. Прокопи, П. Саблука, І. Свиноуса, В. Ситника, М. Федорова, Г. Черевка, О. Шпикуляка, О. Шпичака, М. Шульського, В. Юрчишина та ін.

Праці зазначених авторів у своїй сукупності становлять потужну наукову основу формування приватного підприємництва на селі. Проте недостатньо опрацьованими залишаються питання визначення сутності та специфіки малого бізнесу і його суб'єктів у сільському господарстві, впровадження диференціації суб'єктів підприємницької діяльності за розміром, формування пріоритетних напрямів аграрної політики щодо розвитку малого бізнесу, підвищення прибутковості господарської діяльності суб'єктів малого бізнесу за рахунок внутрішніх і зовнішніх факторів впливу, розвиток сімейних ферм, невизначеною залишається концепція розвитку малого бізнесу в сільському господарстві. Необхідність дослідження проблем малого бізнесу в сільському господарстві зростає також через недооцінку його ролі та значення внаслідок відсутності дієвих державних програм підтримки.

Названі вище проблеми підвищили актуальність теоретичного, методологічного й практичного аспектів їх розв'язання. Наявність поряд із цим низки дискусійних питань щодо ведення та розвитку малого бізнесу в сільському господарстві зумовили вибір теми дисертації, мету, завдання дослідження, його об'єкт і предмет.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до тематики науково-дослідної роботи Національного наукового центру “Інститут аграрної економіки” за 2006-2010 рр. як складова частина теми: “Опрацювати науково-методичні засади забезпечення розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва в господарських формуваннях ринкового типу” (номер державної реєстрації 0110U002927), у межах якої здобувачем визначено прямі та непрямі фактори впливу на формування прибутку суб'єктів малого бізнесу як основного джерела розширеного відтворення при виробництві сільськогосподарської продукції. Дисертаційна робота є частиною наукових розробок Таврійського державного агротехнологічного університету за період 2005-2009 рр. за темою “Трансформація організаційно-економічних відносин до соціально орієнтованих ринкових умов в АПК” (номер державної реєстрації 0102U000690), в межах якої здобувачем обґрунтовано теоретичні та методичні засади ведення малого бізнесу в сільському господарстві.

Теоретичні і практичні засади визначення розмірів суб'єктів малого бізнесу та ефективності виробництва сільськогосподарської продукції досліджувались у контексті виконання наукової теми Національного наукового центру “Інститут аграрної економіки” на 2011-2015 рр.: “Наукові засади забезпечення конкурентоспроможності виробництва сільськогосподарської продукції, ефективної діяльності господарських формувань і галузей в аграрному секторі економіки України”, підпрограми “Розробити теоретичні і методологічні засади забезпечення сталого соціально-економічного розвитку сільських територій” (номер державної реєстрації 0111U002292). Питання підвищення прибутковості сільськогоспо-

дарського виробництва суб'єктами малого бізнесу в Південному Степу розглядаються в науковій темі Таврійського державного агротехнологічного університету на 2010-2015 рр. “Розробити науково-прикладні основи ефективного розвитку аграрного сектору економіки” (номер державної реєстрації 0111U002537). У межах зазначених тем особистий внесок автора при їх виконанні полягає у визначенні теоретичних і методичних засад ведення малого бізнесу в сільському господарстві та обґрунтуванні практичних рекомендацій щодо покращення його розвитку.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розробка і обґрунтування теоретико-методологічних основ і практичних рекомендацій щодо вдосконалення розвитку малого бізнесу в сільському господарстві та підвищення прибутковості його суб'єктів. Відповідно до визначеної мети вирішувалися такі теоретико-методологічні та науково-практичні завдання:

- з'ясувати теоретико-методологічні основи і сутність поняття “малий бізнес у сільському господарстві” та класифікацію його суб'єктів;
- визначити інституціональні проблеми ведення малого бізнесу в сільському господарстві;
- систематизувати прямі та непрямі фактори впливу на прибутковість і конкурентоспроможність малого бізнесу;
- узагальнити досвід розвитку малого бізнесу та його державної підтримки в сільському господарстві зарубіжних країн;
- обґрунтувати методологічні підходи щодо формування організаційно-правових форм ведення малого бізнесу в сільському господарстві;
- дослідити роль виробничих витрат і найбільш проблемних їх елементів та факторів цінової конкурентоспроможності;
- розглянути ризики та пріоритетні фактори ведення малого бізнесу в сільському господарстві;
- запропонувати диференціацію сільського господарства за розміром суб'єкта підприємницької діяльності та обґрунтувати критерії віднесення організаційно-правових форм господарювання до малого бізнесу;
- визначити перспективні сценарії підвищення прибутковості суб'єктів малого бізнесу;
- дослідити вплив і напрями державної підтримки малого бізнесу в сільському господарстві;
- обґрунтувати ефективність створення сімейної ферми.

Об'єктом дослідження є процеси розвитку малого бізнесу в сільському господарстві регіонів та України.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методичних і практичних проблем розвитку малого бізнесу в сільському господарстві.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації є діалектичний та абстрактно-логічний методи пізнання економічних явищ, об'єктивні закони розвитку ринкової економіки, зокрема інституціонального її напрямку. Для реалізації поставлених завдань дослідження використано методи: діалектичний – для пізнання закономірностей розвитку організаційно-правових форм малого бізнесу в сільському господарстві, абстрактно-логічний – для формування теоретичних

положень і висновків; системного підходу – для визначення місця і ролі малого бізнесу загалом та в сільському господарстві зокрема; економіко-статистичні – для аналізу показників розвитку та прибутковості функціонування малого бізнесу, графічного зображення результатів аналізу, виявлення факторів впливу на прибуток суб'єктів малого бізнесу в сільському господарстві; соціометричний (анкетне обстеження і вибіркове опитування сільських жителів) – для вивчення проблем суб'єктів малого бізнесу в сільському господарстві при веденні своєї діяльності та дослідження формування витрат і ефективності виробництва в особистих селянських господарствах; когнітивного моделювання – при оцінці факторів впливу на утворення прибутку суб'єктів малого бізнесу та стратегій його подальшого розвитку; розрахунково-конструктивний – при обґрунтуванні цінової конкурентоспроможності фермерських господарств, ефективності діяльності особистого селянського господарства, змін у кредитній політиці комерційних банків, перспективних параметрів розвитку сімейної ферми по виробництву свинини; монографічний – для вивчення досвіду діяльності конкретних фермерських, особистих селянських господарств, фізичних осіб-підприємців, обслуговуючих кооперативів і виявлення типових проблем їх розвитку. Для обробки статистичної й оперативної інформації, економіко-математичного та когнітивного моделювання використано сучасне комп'ютерне програмне забезпечення.

Інформаційно-емпірична база дослідження формувалася на основі законодавства та нормативних актів України, даних офіційної статистики сільського господарства України та Запорізької області, щорічників Державної служби статистики, довідників, що містять офіційні матеріали та дані звітності, монографій вітчизняних та зарубіжних учених, матеріалів науково-практичних конференцій, загальної і спеціальної економічної та сільськогосподарської літератури, даних мережі Інтернет, проведених автором опитувань суб'єктів малого бізнесу в сільському господарстві та її багаторічних досліджень стану сільськогосподарського виробництва у вітчизняній та зарубіжній економіці.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розробці та обґрунтуванні теоретико-методологічних та методичних підходів до системного розв'язання проблеми розвитку малого бізнесу в умовах трансформаційних перетворень у сільському господарстві. До найбільш вагомих результатів дослідження, що зумовлюють ступінь і характер їх новизни, належать такі:

вперше:

– запропоновано концепцію соціального-економічного розвитку малого бізнесу як дієвого інструменту формування ефективного середовища господарювання й одержання соціального результату (забезпечення розвитку сільських територій, підвищення доходів і рівня зайнятості сільського населення, зростання престижу сільськогосподарської праці тощо), основою якої є врахування впливу сукупності факторів забезпечення прибуткового та конкурентоспроможного виробництва сільськогосподарської продукції (п. 1.2, 1.4, 5.2, 5.3);

– доведено необхідність поділу малого бізнесу в сільському господарстві на організаційно-правові форми його ведення (особисті селянські господарства товарного спрямування і дрібні фермерські господарства, сімейні фермерські

господарства, фермерські господарства) та обґрунтовано критерії віднесення до них, що поділяються на якісні (наявність власних та орендованих земельних і майнових паїв та засобів виробництва, використання власної і найманої праці) та кількісні (площа сільськогосподарських угідь, виручка від реалізації, чисельність працівників) (*п. 1.1,5.1*);

– обґрунтовано когнітивний підхід до дослідження малого бізнесу в системах різного рівня та на його основі розроблено перспективні сценарії, що дають можливість конкретизувати концепцію соціально-економічного розвитку, яка об'єднує зовнішні та внутрішні фактори впливу на підвищення прибутку суб'єктів малого бізнесу в сільському господарстві (*п. 4.1,4.2,4.3,4.5,5.2*);

удосконалено:

– методичні підходи щодо оцінки конкурентоспроможності фермерських господарств за виробничими витратами, які на відміну від традиційних дозволяють оцінити взаємозв'язок окремих елементів витрат і зміною обсягу виручки від реалізації продукції та визначити ступінь впливу кожного з них на формування чистого прибутку і цінової конкурентоспроможності фермерських господарств (*п. 3.3*);

– методичні підходи щодо оцінки витрат та ефективності діяльності конкретного особистого селянського господарства, що на відміну від інших ґрунтується на результатах аналізу виробничих витрат, в яких враховано оплату праці з нарахуваннями та яка максимально наближена до методики розрахунку виробничих витрат і показників економічної ефективності виробництва у сільськогосподарських підприємствах (*п. 3.4*);

– трактування економічної природи особистих селянських господарств через виділення підприємницького характеру діяльності частини із них та можливість переходу в підприємницькі структури особистих селянських господарств товарного спрямування, розмір землекористування яких перевищує 2 га (*п. 3.1*);

набули подальшого розвитку:

– тлумачення поняття “малий бізнес у сільському господарстві”, яке пропонується розуміти як особливий сектор ринкової економіки, в якому здійснюють діяльність різні організаційно-правові форми господарювання (суб'єкти малого бізнесу) з метою реалізації власного економічного інтересу, основою якого є прибуток (*п. 1.3*);

– теоретичне обґрунтування суб'єктів малого бізнесу в сільському господарстві, до складу яких включаються приватні господарства (фермерські господарства із розміром сільськогосподарських угідь до 500 га та особисті селянські господарства товарного спрямування, землекористування яких перевищує 2 га сільськогосподарських угідь) і приватні підприємці (фізичні особи-підприємці) (*п. 1.3, 3.1,3.2*);

– обґрунтування створення сімейної ферми з виробництва свинини через встановлення оптимальних параметрів і розмірів особистого селянського господарства (*п. 5.4*);

– диференціація сільського господарства за розміром суб'єктів підприємницької діяльності, за якою пропонується організаційно-правові форми

сільськогосподарського виробництва поділяти на мікрогосподарства та суб'єктів малого, середнього і великого бізнесу, з акцентуванням на основних критеріях віднесення до них: розмірі площі сільськогосподарських угідь та чисельність працівників (*п. 1.1, 5.1*);

– обґрунтування доцільності державної підтримки малого бізнесу в сільському господарстві з урахуванням досвіду розвинутих країн, сучасних вимог у рамках СОТ і ЄС із виділенням фінансово-кредитного, законодавчого, організаційно-технічного й інформаційно-аналітичного напрямів, які впроваджуються через цільові державні та регіональні програми (*п. 2.1, 2.2, 2.3, 5.3*).

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що теоретичні та методологічні розробки стосовно ведення і розвитку малого бізнесу в сільському господарстві доведені до рівня методичних та науково-практичних рекомендацій. Підтвердженням практичного значення одержаних результатів є їх використання:

На регіональному рівні: Запорізьким управлінням агропромислового розвитку обласної державної адміністрації – перспективні сценарії розвитку малого бізнесу в сільському господарстві (довідка № 01-01/1297 від 05.04.2012 р.), Мелітопольським управлінням агропромислового розвитку районної державної адміністрації – напрями підтримки малого бізнесу в сільському господарстві (довідка № 01-06/255 від 10.04.2012 р.), Бердянським управлінням агропромислового розвитку районної державної адміністрації – пропозиції щодо оцінки витрат та обґрунтування ефективності особистих селянських господарств (довідка № 01-02/786 від 28.02.2012 р.).

На місцевому рівні: фермерським господарством “Лідер” Веселівського району Запорізької області – пропозиції щодо оцінки конкурентоспроможності фермерського господарства за витратами (довідка № 37 від 22.03.2012 р.), Запорізькою сільською радою Веселівського району Запорізької області – методичні рекомендації аналізу витрат та оцінки економічної ефективності виробництва сільськогосподарської продукції у діяльності фізичних осіб-підприємців (довідка № 175 від 14.03.2012 р.); Плавською сільською радою Генічеського району Херсонської області – методичні рекомендації щодо створення сімейної ферми по виробництву свинини (довідка № 6 від 16.01.2012 р.).

Матеріали досліджень знайшли практичне використання при викладанні дисциплін “Економіка та організація агропромислових формувань”, “Методологія наукових досліджень”, “Організація виробництва”, “Маркетинг” у навчальному процесі Таврійського державного агротехнологічного університету та Подільського аграрно-технічного університету (довідки № 66/1/489/1 від 20.03.2012 р., 62/08/143 від 4.04.2012 р.), а також при проведенні занять із фахівцями сільськогосподарських підприємств, головами сільських рад і викладанні дисциплін: “Державне регулювання економіки”, “Економіка і організація підприємств малого бізнесу”, “Організація сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів”, “Основи кооперативного маркетингу” у Таврійському державному агротехнологічному університеті (довідка № 66/1/489/1 від 20.03.2012 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є завершеним науковим дослідженням, виконаним самостійно відповідно до поставлених мети та завдань

щодо розв'язання методичних і прикладних проблем розвитку малого бізнесу в сільському господарстві. Наукові результати, висновки і пропозиції, які були викладені в роботі та публікаціях, одержані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертації використані лише ті положення, які є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації доповідались на 16 науково-практичних конференціях і конгресах різних рівнів: Міжнародній науково-практичній конференції “Entrepreneurship and Development of Individual Farm Households” (Люблін, 29 листопада-1 грудня 2002 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Ринкова трансформація соціально-економічних відносин в АПК” (Мелітополь, 13-15 червня 2005 р.); Сьомих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників “Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій” (Київ, 9-10 листопада 2005 р.); Восьмих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників “Розвиток аграрної економічної науки в Україні та її завдання в умовах освоєння ринкової системи господарювання” (Київ, 20-21 червня 2006 р.); I, III, IV, V Міжнародних науково-практичних конференціях “Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку” (Суми, 17-18 травня 2008, 15-16 травня 2010, 21-22 травня 2011, 19-20 травня 2012 рр.); Десятих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників “Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва України в постіндустріальний період” (Київ, 10-11 квітня 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Problems of Green Agribusiness with and within the European Union” (Краків, 27-30 травня 2009 р.); Одинадцятих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників “Трансформація земельних відносин до ринкових умов” (Київ, 26-27 лютого 2009 р.); Дванадцятих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників “Організаційно-економічні трансформації в аграрному виробництві” (Київ, 25-26 лютого 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Ринкові трансформації в АПК та антикризове регулювання аграрного виробництва” (Мелітополь, 10-11 червня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Формування економічних умов розвитку сільських територій” (Київ, 30 квітня 2011 р.); Тринадцятих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників “Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері” (Київ, 20-21 червня 2011 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Науково-методологічне забезпечення соціально-економічного та інноваційного розвитку АПК Півдня України” (Мелітополь, 17 лютого 2011 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Кооперативний маркетинг в агробізнесі: проблеми і перспективи розвитку в Україні” (Житомир, 5-7 квітня 2012 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження опубліковано у 52 наукових працях загальним обсягом 45,87 друк. арк., в т.ч. 1 монографія, 1 розділ у колективній монографії, 30 статей у наукових фахових виданнях України, 20 тез і доповідей на науково-практичних конференціях, конгресах та інші публікації, з них у 2 навчальних посібниках та 3 закордонних виданнях.

Обсяг і структура дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, додатків. Повний обсяг дисертації викладено на 485 сторінках комп'ютерного тексту. Містить 73 таблиці на 45 сторінках, 29 рисунків на 20 сторінках, 9 додатків на 32 сторінках. Список використаних джерел налічує 368 найменувань на 39 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі – **“Теоретичні й методологічні засади ведення малого бізнесу в сільському господарстві”** – розглянуто сутність поняття “малий бізнес”, підходи до визначення його критеріїв, місце, роль, переваги і діючі організаційно-правові форми у сільському господарстві, визначено інституційні засади формування прибуткового та конкурентоспроможного виробництва сільськогосподарської продукції, обґрунтовано методологію дослідження розвитку малого бізнесу, прямі та непрямі фактори впливу на формування прибутку його суб'єктів у сільському господарстві.

Теоретичні узагальнення поглядів учених дають підстави стверджувати, що у вітчизняній літературі відсутні чіткі розмежування між категоріями “малий бізнес” та “мале підприємництво”. Переважна більшість науковців виходять із того, що якісним моментом для розмежування наведених понять є підвищений ступінь ризику та інноваційність, які властиві саме малому підприємству. Серед трактувань, яка категорія є складовою іншої, серед учених існують різні погляди: від включення малого підприємства до малого бізнесу з точки зору охоплення не всіх учасників ринку і навпаки – з позицій функціонування у різних сферах мале підприємство вважається ширшим поняттям, ніж малий бізнес. Однозначного й науково обґрунтованого визначення поняття малого бізнесу взагалі та в сільському господарстві зокрема ще не запропоновано.

На основі узагальнення літературних джерел, законодавчого трактування та власних досліджень доведено, що малий бізнес у сільському господарстві є особливим сектором ринкової економіки, в межах якого здійснюють свою діяльність різні організаційно-правові форми господарювання (суб'єкти малого бізнесу) з метою реалізації власного економічного результату, основою якого є прибуток. Встановлено, що суб'єктами малого бізнесу в сільському господарстві є приватні господарства (фермерські господарства із площею сільськогосподарських угідь до 500 га та особисті селянські господарства товарного спрямування із розміром сільськогосподарських угідь більше 2 га) і приватні підприємці, зареєстровані як фізичні особи-підприємці.

В Україні триває активна законодавча робота щодо вдосконалення критеріїв віднесення суб'єктів господарювання до малого бізнесу, яка сприяє збільшенню сегмента малих підприємств, особливо в галузях із відносно невеликим обсягом реалізації продукції в розрахунку на один суб'єкт, до яких належить сільське господарство. Водночас, введення із 2012 р. критеріїв віднесення до малого бізнесу згідно з рекомендаціями щодо визначення малих і середніх підприємств Європейського Союзу дає змогу більшості сільськогосподарських виробників

перейти у цей статус. Розрахунки показують, що за критерієм чисельності працівників (до 10 осіб) до суб'єктів мікропідприємництва можна віднести 26,7 % сільськогосподарських підприємств і 95,8 % фермерських господарств. За критерієм виручки від реалізації ця частка відповідно становить 92,3 і 99,8 %.

Теоретичні узагальнення доводять переваги малого бізнесу саме в сільському господарстві як специфічній галузі економіки. Проте, охоплення аграрною політикою суто загальних проблем призвело до невизначеності щодо малого бізнесу та виникнення інституціональних проблем, які мають наявні наслідки для його розвитку в сільському господарстві (табл. 1).

Таблиця 1

Інституціональні проблеми розвитку малого бізнесу в сільському господарстві

Проблеми	Наслідки	Результати
Нестабільність аграрної політики	Відсутність або часті зміни "правил гри"	Невпевненість у доцільності відкриття власної справи та веденні ефективного бізнесу
Недосконале ціноутворення і цінова політика	Диспаритет цін, нееквівалентність міжгалузевого обміну	Недоотримання доходів, відмова від виробництва збиткових видів продукції
Низька ефективність системи управління	Відсутність саморегулювних управлінських структур	Обмежені можливості професійних об'єднань
Недосконала державна підтримка	Відсутність дієвої підтримки суб'єктів малого бізнесу (особливо особистих селянських господарств)	Скорочення виробництва продукції, особливо тваринництва, зниження рівня зайнятості селян
Нерозвиненість інфраструктури ринку	Недостатнє законодавче забезпечення функціонування	Відсутність організованого аграрного ринку, збільшення витрат на маркетингові дії
Недоліки законодавчого трактування	Відсутність законодавчого розмежування суб'єктів малого бізнесу в сільському господарстві	Обмеження можливостей господарювання в рівноконкурентних умовах
Недосконала та неузгоджена статистична звітність	Вибіркове, неповне, або взагалі відсутнє охоплення статистичними спостереженнями	Відсутність інформації про показники економічного та соціального розвитку

Джерело: узагальнення автора.

У дисертації обґрунтовано та викладено соціально-економічну концепцію розвитку малого бізнесу в сільському господарстві, в основі якої лежить ідея дослідження значення прибутку в діяльності основних суб'єктів малого бізнесу та аналіз факторів як прямої, так і опосередкованої дії, які здійснюють основний вплив на його формування. Підвищення прибутковості та конкурентоспроможності малого бізнесу має і соціальний ефект, який виражається у забезпеченні розвитку сільських територій, підвищенні рівня зайнятості сільського населення, зростанні престижу сільськогосподарської праці тощо (рис. 1).

Рис. 1. Соціально-економічна концепція розвитку малого бізнесу в сільському господарстві

Джерело: авторська розробка.

У другому розділі – “Розвиток малого бізнесу та його державної підтримки в сільському господарстві розвинутих країн” – здійснено соціально-економічну оцінку ролі та перешкод функціонування малого бізнесу в розвинутих країнах, проаналізовано особливості державного регулювання цін та доходів фермерських

господарств, на основі дослідження досвіду країн Європейського Союзу (Польща) виявлено тенденції та проблеми державної підтримки сільського господарства.

Частка малих підприємств у структурі економіки розвинутих країн почала відчутно збільшуватися із середини 70-х років. Нині у найбільш розвинутих країнах Заходу вона становить 70-90 % загальної кількості підприємств. Про високий рівень розвитку малого та середнього бізнесу в індустріальних країнах свідчить вагомий внесок цих підприємств у створення валового продукту своїх країн, який коливається в межах від 30 до 70 %. Малі підприємства відіграють значну роль у забезпеченні зайнятості та створенні нових робочих місць. У країнах ЄС малий та середній бізнес забезпечує робочі місця понад 70 млн осіб, що становить приблизно половину працюючого населення. На підприємствах малого та середнього бізнесу в США зайнято 53 %, а в Японії – майже 71,7 % населення країни. Започаткування малого бізнесу не потребує великих капітальних витрат, що є однією із особливостей його розвитку. Також малий бізнес забезпечує робочими місцями жінок, інвалідів і молодь і досить часто є сімейним.

Вивчення світового досвіду становлення ринкової економіки, дозволяє констатувати, що найсуттєвішими факторами сприяння розвитку малого бізнесу є людський чинник, обсяг витрат на створення підприємства, структура галузей національної економіки, наявність розвинутої ринкової інфраструктури, відкритість доступу до інформації та впровадження інновацій, державна підтримка, позитивний імідж підприємців.

Регулювання державою процесу ціноутворення є одним із пріоритетних напрямів і водночас засобів державного регулювання сільського господарства у розвинутих країнах. Встановлено, що механізм підтримки виробників сільськогосподарської продукції хоча дещо відрізняється залежно від країни (США, Франція, Ізраїль), проте має загальну спільну рису – в першу чергу ціни і доходи фермерських господарств регулюються через встановлення мінімальних гарантованих цін, які б захищали фермера у випадку, коли ринкові ціни нижчі їхнього рівня, і забезпечували мінімальний дохід від реалізації продукції.

У дисертації значна увага приділена вивченню досвіду державної підтримки сільського господарства у країнах Європейського Союзу (зокрема, Польщі), основу якого становлять дрібні господарства. Особливий інтерес становить вивчення напряму підтримки конкурентоспроможності сільськогосподарського і лісового сектору, в межах якого передбачено: професійне навчання для осіб, зайнятих у сільському та лісовому господарстві; підготовку молодих фермерів; можливість дострокового виходу на пенсію; надання консультаційних послуг фермерам і власникам лісів; модернізацію сільськогосподарських володінь; підвищення величини доданої вартості для сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва; удосконалення й розвиток інфраструктури, пов'язаної з сільським і лісовим господарством; участь фермерів у формуванні якості продуктів харчування; інформаційно-пропагандистську діяльність; створення груп виробників сільськогосподарської продукції.

Приєднання України до Світової організації торгівлі вимагає трансформації політики підтримки сільськогосподарських виробників із застосуванням заходів,

передбачених міжнародними домовленостями та визнаних світовою практикою. Аналіз світового досвіду становлення ринкового господарства, зокрема в розвинутих європейських країнах, виявив спільні підходи та характерні ознаки реалізації комплексу заходів державного регулювання сільського господарства, оцінка яких дає змогу виокремити елементи, доцільні для опрацювання та застосування в Україні.

Обґрунтовано, що для розвитку малого бізнесу в сільському господарстві України, у першу чергу необхідно узагальнити і запровадити досвід Європейського Союзу стосовно підготовки та підвищення кваліфікації молодих фермерів, пенсійних пільг працівників сільського господарства, участі фермерів у створенні груп виробників сільськогосподарської продукції та інформаційно-консультаційного забезпечення.

У третьому розділі – **“Методологія формування організаційних форм малого бізнесу в сільському господарстві”** – здійснено методологічний підхід до оцінки діяльності фермерських господарств, особистих селянських господарств товарного спрямування і приватних підприємців як основних форм малого бізнесу в сільському господарстві, розглянуто процес формування виробничих витрат та їх вплив на прибутковість та конкурентоспроможність сільськогосподарського виробництва.

Встановлено, що у науковій літературі та практиці статистичного спостереження сьогодні відсутні чіткі критерії та поняття, які би визначали сутність особистих селянських господарств. Згідно з відповідним Законом, “особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції...”. Вітчизняна статистика трактує особисті селянські господарства як домогосподарства, місце проживання яких зареєстровано на території сільських населених пунктів і членам яких, відповідно до чинного законодавства, надані земельні ділянки з цільовим призначенням “для ведення особистого селянського господарства”. Особисті селянські господарства поряд із фізичними особами-підприємцями віднесено до господарств населення, які, в свою чергу, належать до категорії домогосподарств і здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. Зважаючи на різноманітність термінології, доведено, що при аналізі сільськогосподарської діяльності домогосподарств некоректно оперувати виключно категорією особистого селянського господарства.

Виявлено, що основою статистичного спостереження є діяльність господарств населення. Проведений аналіз показав, що за період 2000-2010 рр. виробництво валової продукції (у порівнянних цінах 2005 р.) в господарствах населення збільшилося з 51411,4 до 55387 млн грн (на 7,7 %), у тому числі продукції рослинництва – на 6481 млн грн (25,2 %), продукції тваринництва – зменшилося на 2505,5 млн грн (9,8 %). Найбільш суттєво збільшилося виробництво зерна (у 2,1

раза) та соняшнику (у 2,7 раза). Обсяг виробництва овочів у 2010 р. порівняно із 2000 р. підвищився на 48,0 % (табл. 2).

Таблиця 2

**Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції
в господарствах населення України**

Вид продукції	2000 р.		2005 р.		2010 р.		2010 р. до 2000 р., %
	тис. т	частка у загальному виробництві, %	тис. т	частка у загальному виробництві, %	тис. т	частка у загальному виробництві, %	
Зерно	4494,8	18,4	9225,1	24,3	9491,6	24,2	у 2,1 рази
Цукрові буряки	1604,7	12,2	3322,4	21,5	1085,8	7,9	67,7
Соняшник	431,7	12,5	999,2	21,2	1185,9	17,5	у 2,7 рази
Картопля	19561,4	98,6	19222,7	98,8	18222,3	97,4	93,2
Овочі	4835,0	83,1	6514,3	89,3	7157,8	88,1	148,0
Плоди і ягоди	1188,5	81,8	1489,8	88,2	1459,7	83,6	122,8
М'ясо всіх видів (у забійній вазі)	1224,7	73,7	1008,9	63,2	924,6	44,9	75,5
Молоко	8989,2	71,0	11131,9	81,2	9031,9	80,3	100,5
Яйця млн шт.	5831,3	66,2	6587,8	50,5	6802,7	39,9	116,7
Вовна, т	2089	61,4	2503	78,3	3482	83,1	166,7
Мед, т	48875	93,2	69001	96,6	69253	97,7	141,7

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

Особливостями функціонування особистих селянських господарств на сучасному етапі розвитку аграрного сектора є підвищення їх значення у забезпеченні життєвого рівня сільського населення на основі посилення комерційного спрямування, зростання рівня товарності та диверсифікації виробництва у зв'язку із можливістю розширення площі землі в обробітку за рахунок приєднання земельних паїв, отриманих в результаті здійснення земельної реформи. Водночас, особисті селянські господарства відповідно до закону не є підприємницькими структурами. Відсутня статистична інформація щодо даних для розрахунку вартісних показників діяльності особистих селянських господарств (собівартість, прибуток, рентабельність, вартість платних послуг, затрати праці тощо). Низькою залишається частка обстежених господарств, які займаються сільськогосподарською діяльністю, що впливає на достовірність звітності по них, та по суті переводить особисті селянські господарства у розряд тіньової економіки.

У роботі обґрунтовано підприємницький характер діяльності тих особистих селянських господарств, які мають площу землекористування понад 2 га та

віднесення їх до суб'єктів малого бізнесу як особистих селянських господарств товарного спрямування, що має бути відображено, зокрема, і в статистичних спостереженнях. Виділяються шляхи трансформації особистих селянських господарств у підприємницькі структури: із площею до 2 га – через статус мікрোগосподарств та можливості об'єднання в обслуговуючі кооперативи, із площею більше 2 га – через створення державою умов для переходу у суб'єктів малого бізнесу (фермерські господарства або приватних підприємців) та подальшого об'єднання у сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи.

Фермерські господарства від особистих селянських господарств у законодавчому полі відрізняються статусом юридичної особи, можливістю ведення підприємницької діяльності, товарним характером виробництва й одержанням кінцевого результату у вигляді прибутку. За 1995-2010 рр. середня площа сільськогосподарських угідь, яка припадає на 1 фермерське господарство, зросла на 80,7 га, або майже у 4,6 рази, і досягла 103,3 га. У динаміці спостерігається тенденція до збільшення розмірів сільськогосподарських угідь, підвищення обсягів виробництва більшості основних сільськогосподарських культур і продукції тваринництва. Аналіз показав, що фермерство в Україні як форма господарювання вже не є таким престижним, як це було на початку його зародження. Значне скорочення підтримки фермерських господарств, яка була особливо дієвою на початковому етапі їх створення, не сприяє розширеному відтворенню виробництва. У порівнянні з іншими формами господарювання ефективність фермерських господарств також не вирізняється високим рівнем. Частка їх у загальному обсязі виробництва сільськогосподарської продукції становить лише 5-6 відсотків.

Проте, нині залишаються поза межами фермерського руху та відповідної статистичної звітності фізичні особи-підприємці, які не звітують перед органами статистики, хоча також проходять державну реєстрацію і ведуть свою діяльність згідно з державним класифікатором видів економічної діяльності, властивих сільському господарству. Практичні приклади показують, що є досить вагомий прошарок осіб, які займаються сільськогосподарською діяльністю на земельних ділянках, розмір яких не менший, ніж середній розмір сільськогосподарських угідь фермерського господарства. Обґрунтована необхідність обліковувати такі види господарств, як фермерські, а не відносити їх до господарств населення.

У дисертації акцентується увага на фермерському господарстві як переважно сімейно-трудова, економічно самостійній формі виробництва, здатної швидше за інших включитися у систему вільної конкуренції, функціонувати як у суто автономному режимі, так і в режимі тісної кооперації з іншими сільськогосподарськими і переробними підприємствами, не втрачаючи при цьому своєї самостійності. Підкреслюється важливе соціальне значення фермерства, яке дозволило відродити почуття господаря з великим економічним інтересом і пов'язаних з ним повною відповідальністю, підприємництвом, самоконтролем і самовихованням. Обґрунтовано методичний підхід щодо оцінки конкурентоспроможності фермерських господарств у площині ціноутворення, а саме – з позиції аналізу існуючої номенклатури витрат, темпи зміни яких суттєво різняться за період, що досліджується.

Встановлено, що при аналізі особистих селянських господарств аграрна економічна наука в основному вивчає загальні тенденції їх сільськогосподарської діяльності, залишаючи поза увагою оцінку ефективності виробництва. У науковому дослідженні удосконалено методичні підходи до обчислення витрат і економічної ефективності виробництва окремих видів продукції в конкретному особистому селянському господарстві товарного спрямування, максимально наближені до визначення аналогічних економічних показників у сільськогосподарських підприємствах (табл. 3).

Таблиця 3

Економічна ефективність виробництва овочів у особистому селянському господарстві Нікітіних, 2009-2010 рр.

Продукція	Реалізовано			Витрати виробництва, грн	Прибуток, грн	Рівень рентабельності, %
	ц	ціна 1 ц, грн	виручка, грн			
2009 р.						
Картопля	72	170	12240	20038	-7798	-38,9
Капуста	90	160	14400	7816	6584	84,2
2010 р.						
Картопля	90	400	36000	22815	13185	57,8
Капуста	113	225	25425	8611	16814	195,3

Джерело: розрахунки автора.

Проведені розрахунки показали, що навіть у разі врахування у виробничих витратах оплати праці з нарахуваннями, виробництво овочів (за виключенням картоплі у 2009 р.) в особистому селянському господарстві Нікітіних, що досліджувалось, є прибутковим.

У четвертому розділі – **“Основні фактори ведення малого бізнесу в сільському господарстві”** – показано вплив основних ризиків на діяльність суб’єктів малого бізнесу в сільськогосподарському виробництві та науково обґрунтовано необхідність використання маркетингу для його розвитку на основі кооперування в сфері обігу. Доведено, що врахування впливу наведених факторів поряд із належним фінансово-кредитним забезпеченням і впровадженням раціональної спеціалізації виробництва може істотно вплинути на підвищення прибутковості суб’єктів малого бізнесу в сільському господарстві.

Діяльність суб’єктів малого бізнесу в сільському господарстві характеризується певними ризиками, які з економічної точки зору слід трактувати як загрозу недоотримання доходу, перевищення видатків або втрати ресурсів у процесі виконання конкретних видів виробничої, збутової чи фінансової діяльності. Особливості ризиків у сільськогосподарському виробництві зумовлені його специфічним циклом і неможливістю внесення змін у проведені заходи, слабкими позиціями виробників на ринку, високою непередбачуваністю умов виробництва. Встановлено, що головною загрозою для діяльності суб’єктів малого бізнесу в сільському господарстві є господарський, ринковий, ризик виникнення форс-мажорних обставин та людський фактор ризику. Підґрунтям цих ризиків є нестача знань про майбутній стан оточуючого середовища.

Суттєво зменшити ризики ведення малого бізнесу та забезпечити максимальну прибутковість допоможе використання маркетингової політики, яка включає товарну, договірну, комунікативну та політику розподілу. Повноцінний маркетинг більше властивий діяльності саме сільськогосподарських підприємств. Аналіз інструментів маркетингової політики різних форм малого бізнесу в сільському господарстві показав, що найбільш обмеженими в цьому плані є особисті селянські господарства. Відповідно до авторського підходу здійснення ефективної маркетингової політики особистими селянськими господарствами можливе тільки у двох випадках: зміна їхнього правового статусу із фізичної на юридичну особу (приватний підприємець, фермерське господарство) та/або участь у діяльності обслуговуючого кооперативу.

Вітчизняна практика розвитку інтеграційних процесів свідчить, що в кооперації, передусім обслуговуючій, заінтересовані переважно особисті селянські та фермерські господарства. Аналіз реалізації продукції та цін на неї, яку одержують селяни, виявив велику різницю між середнім рівнем закупівельних цін на окремі продовольчі продукти в особистих селянських господарствах і цінами на продовольчих ринках та переробних підприємствах. Теоретичні узагальнення та приклад діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу “Козацький зерновий Союз” Якимівського району Запорізької області підтверджують висновок, що вирішення питання кооперування малого бізнесу в сільському господарстві сприятиме розвитку виробництва сільськогосподарської продукції, дасть можливість підвищити конкурентоспроможність суб’єктів малого бізнесу через успішну реалізацію сільськогосподарської продукції, належно організоване матеріально-технічне та фінансове забезпечення і підвищувати частку їхньої участі в інших сферах аграрного бізнесу (табл. 4).

Встановлено, що першочерговими напрямками діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів мають стати: доочистка, досушування, зберігання та реалізація зернових культур і соняшнику, первинна обробка, охолодження, заготівля та реалізація за різними каналами молока та живої ваги великої рогатої худоби і свиней, технічне обслуговування, ремонт і постачання матеріально-технічних засобів, технологічне забезпечення вирощування сільськогосподарських культур і виробництва тваринницької продукції, надання ветеринарних, технологічних, транспортних та інформаційно-консультаційних послуг.

У забезпеченні фінансування виробництва сільськогосподарської продукції важливе місце належить кредитуванню. Проведені дослідження свідчать, що реальним джерелом одержання кредитів більшості суб’єктів малого бізнесу в сільському господарстві залишаються кошти комерційних банків. Встановлено, що основними причинами, які знижують можливість надання кредиту малому бізнесу в комерційних банках, є: невеликі розміри виробництва; специфіка спеціалізації виробництва; відсутність ліквідної застави та напрацьованої кредитної історії позичальника; неможливість підтвердження ефективності виробничої діяльності особистих селянських господарств та фізичних осіб-підприємців; складність підготовки великої кількості документів, необхідних для отримання банківської позики тощо.

Порівняльна оцінка економічних результатів від наданих послуг фермерським господарствам сільськогосподарським обслуговуючим кооперативом “Козацький зерновий Союз”, 2010/2011 маркетинговий рік

Показники	Фермерські господарства		Відхилення, (+, -)
	до вступу в кооператив	після вступу в кооператив	
ФГ «Танок» Якимівський р-н, с. Андріївка, площа 200 га			
Ціна закупівлі добрив, грн/т	3200	3100	-100
Кількість закуплених добрив, т	25	25	-
Витрати на закупівлю добрив, тис. грн	80,0	77,5	-2,5
ФГ «Галакс» Якимівський р-н, с. Атманай, площа 260 га			
Повна собівартість 1 ц пшениці, грн:	87,77	82,19	-5,58
- у т.ч. витрати на зберігання та реалізацію	16,32	5,58	-10,74
Ціна реалізації 1 ц пшениці, грн	111,50	145,00	33,5
Обсяг реалізованої продукції, ц	600	600	-
Виручка від реалізації пшениці, тис. грн	66,9	87,0	20,1
Повна собівартість реалізованої продукції, тис. грн	52,7	49,3	-3,4
Прибуток, тис. грн	14,2	37,7	23,5
Рівень рентабельності виробництва пшениці, %	27,0	76,4	49,4
ФГ «АВІК-2005» Якимівський р-н, с. Шевченка, площа 400 га			
Ціна закупівлі дизельного пального, грн/л	9,10	8,75	0,35
Кількість закупленого дизельного пального, л	9000	9000	-
Витрати на закупівлю дизельного пального, тис. грн	81,9	78,8	-3,1
ФГ «Золоте джерело» Якимівський р-н, с. В. Терновка, площа 90 га			
Вартість послуг комбайнів на збиранні соняшнику, грн/га	220	180	- 40
Площа збирання соняшнику, га	90	90	-
Витрати на збирання соняшнику:			
- всього, тис. грн	19,8	16,2	-3,6
- на 1 ц, грн	17,6	14,2	-3,4
Урожайність соняшнику, ц/га	12,5	12,7	0,2
Обсяг реалізованої продукції, ц	1125	1125	-
Повна собівартість 1 ц соняшнику, грн	144,06	140,66	-3,40
Ціна реалізації 1 ц соняшнику, грн	282,60	330,00	47,40
Виручка від реалізації соняшнику, тис. грн	317,9	371,3	53,4
Прибуток, тис. грн	155,9	213,0	57,1
Рівень рентабельності виробництва соняшнику, %	96,2	134,6	38,4

Джерело: розрахунки автора.

У дисертації вдосконалено методичні підходи щодо кредитування комерційними банками в напрямку зміни їхньої кредитної політики щодо розширення складу застави майна по кредиту. Рекомендовано при проведенні оцінки кредитоспроможності позичальника, крім нерухомості, брати в заставу автотранспорт, обладнання та майбутній урожай, із обмеженням останнього не більше 20 % у загальній структурі застави майна. Обґрунтовано, що використання наведеного методичного підходу дасть змогу заробити банкам на

отриманні більших відсотків від більших сум наданих кредитів, а сільськогосподарським виробникам вчасно та в повному обсязі залучити кошти на поповнення обігових засобів.

Встановлено, що підтримка малого бізнесу в Україні не є пріоритетною сферою фінансових вкладень з боку держави. Система використання коштів державного бюджету в Україні направлена на великих сільськогосподарських товаровиробників і комплексно не розв'язує проблеми фінансування та кредитування суб'єктів малого бізнесу в сільському господарстві. Розглянута важлива роль кредитних спілок у кредитуванні виробничої діяльності фермерських та особистих селянських господарств, завдяки яким спрощується процедура одержання кредиту, передусім щодо кредитного забезпечення у вигляді застави, зменшуються трансакційні витрати та ставка кредиту.

Результати проведених групувань фермерських господарств України за часткою реалізації окремих видів продукції свідчать, що спеціалізація суттєво впливає на ефективність їх діяльності, проте має певні обмеження. Наприклад, до фермерських господарств з оптимальним рівнем спеціалізації можна віднести ті, у яких частка зерна в структурі чистого доходу від реалізації продукції коливається в межах 50-75 %, але не більше 60 %. Найбільш прибуткове та високорентабельне вирощування зернових культур забезпечується при площі сільськогосподарських угідь у фермерському господарстві – 200-250 га. Аналіз підтверджує що при високому рівні спеціалізації у фермерських господарствах прибутково можна виробляти і продукцію тваринництва. Зокрема, фермерські господарства, в яких у структурі товарної продукції частка реалізованої свинини становить понад 90 % та із середньою площею сільськогосподарських угідь у розрахунку на 1 господарство – 28,1 га, мають найнижчу собівартість продукції і одержують 33,3 грн прибутку на кожному центнері живої ваги.

Дослідження показали, що чіткої тенденції до підвищення прибутку, залежно від збільшення концентрації сільськогосподарських угідь, у фермерських господарствах не виявлено (табл. 5). Підтверджується теза, що закон переваг великого виробництва є законом загальних тенденцій і його прояв у сільському господарстві не має абсолютного характеру. Процес концентрації у фермерських господарств розглядаємо як концентрацію нагромадження капіталу без збільшення розміру господарства та концентрацію в межах оптимальних розмірів відповідно до виробничого напрямку спеціалізації і яка передбачає можливості кооперування малого бізнесу в сільському господарстві у сфері обігу.

У п'ятому розділі – **“Напрями розвитку та державної підтримки малого бізнесу в сільському господарстві”** – розроблено критерії віднесення суб'єктів сільськогосподарської діяльності до організаційних структур малого бізнесу, обґрунтовано основні сценарії розвитку малого бізнесу залежно від взаємодії різних прибуткоутворювальних факторів та виділено концептуальні напрями трансформації сучасної моделі державної підтримки даної категорії, які передбачають ефективне поєднання дії ринкових механізмів з активним впливом держави в умовах членства України в СОТ і поступового нарощування темпів економічного зростання та модернізації економіки.

**Залежність рівня концентрації сільськогосподарських угідь та
прибутковості фермерських господарств України, 2010 р.**

Групи господарств за площею сільськогосподарських угідь, га	Кількість господарств у групі	Частка господарств, %	Припадає с.-г. угідь на 1 господарство, га	Прибуток від с.-г діяльності		Рівень рентабельності виробництва, %
				на 1 господарство, тис. грн	на 1 га с.-г. угідь, грн	
До 5	4336	13,1	3,0	1,7	564,8	2,9
5,1-15	5262	15,9	9,4	3,8	400,1	14,1
15,1-30	5573	16,9	22,5	6,6	292,3	26,5
30,1-50	7634	23,1	42,2	12,9	305,3	24,2
50,1-100	4674	14,1	66,9	33,1	494,8	31,5
101-200	2332	7,1	141,3	60,0	424,6	25,6
201-500	2234	6,8	313,2	180,5	576,4	31,3
Понад 500	1011	3,1	745,0	481,1	645,8	32,3
Всього	33056	100	78,8	40,7	516,8	28,2

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України.

У сільському господарстві України відсутній законодавчий підхід до поділу сільськогосподарських підприємств на суб'єктів малого, середнього та великого бізнесу. Часткове і не завжди узгоджене трактування цього питання має вітчизняна статистика. Враховуючи результати проведених досліджень і сучасні законодавчі та статистичні аспекти, пропонуємо за основний критерій диференціації, поряд із чисельністю працівників, приймати площу сільськогосподарських угідь та окремо виділяти категорію мікрогосподарств. Відповідно, до мікрогосподарств рекомендовано відносити особисті селянські господарства із площею до 2 га; суб'єктів малого бізнесу: особисті селянські господарства товарного спрямування та фермерські господарства із площею сільськогосподарських угідь від 2 до 500 га та чисельністю працівників до 20 осіб; суб'єктів середнього бізнесу: сільськогосподарські підприємства (у т. ч. фермерські господарства) із площею сільськогосподарських угідь від 500 до 1000 га та чисельністю працівників до 50 осіб; суб'єктів великого бізнесу: сільськогосподарські підприємства (у т. ч. фермерські господарства) із площею сільськогосподарських угідь понад 1000 га та чисельністю працівників більше 50 осіб.

Досвід визначення галузевих критеріїв (США, ЄС) і різноманітність організаційно-правових форм господарювання свідчать про необхідність виділення додаткових критеріїв віднесення до суб'єктів малого бізнесу в сільському господарстві України. Обґрунтовано перспективні організаційно-правові форми ведення малого бізнесу (особисті селянські господарства товарного спрямування, дрібні фермерські господарства, сімейні фермерські господарства, фермерські господарства) та доцільність віднесення до них за якісними (наявність власних та орендованих земельних і майнових паїв і засобів виробництва, використання власної та найманої праці) і кількісними (площа сільськогосподарських угідь, виручка від реалізації, чисельність працівників) критеріями (рис. 2).

Рис. 2. Рекомендована класифікація малого бізнесу в сільському господарстві

Джерело: авторська розробка.

Обґрунтовані критерії визначення суб'єктів малого бізнесу в сільському господарстві дають можливість: по-перше, виділити однорідні групи суб'єктів господарювання, які мають дуже схожі проблеми у процесі діяльності бізнесу та їх розв'язання за рахунок державних однотипних заходів; по-друге, встановити критерії для статистичних цілей і спостереження за сектором належності до малого бізнесу в сільському господарстві.

Встановлено, що на формуванні прибутку суб'єктів малого бізнесу в сільському господарстві позначається дія багатьох факторів внутрішнього та зовнішнього середовища, організаційного, економічного, соціального і навіть політичного характеру, які часто неможливо обчислити кількісно. Ефективним інструментом аналізу впливу чинників середовища малого бізнесу в сільському господарстві на виникнення та розвиток управлінських ситуацій щодо формування прибутку є когнітивне моделювання (рис. 3).

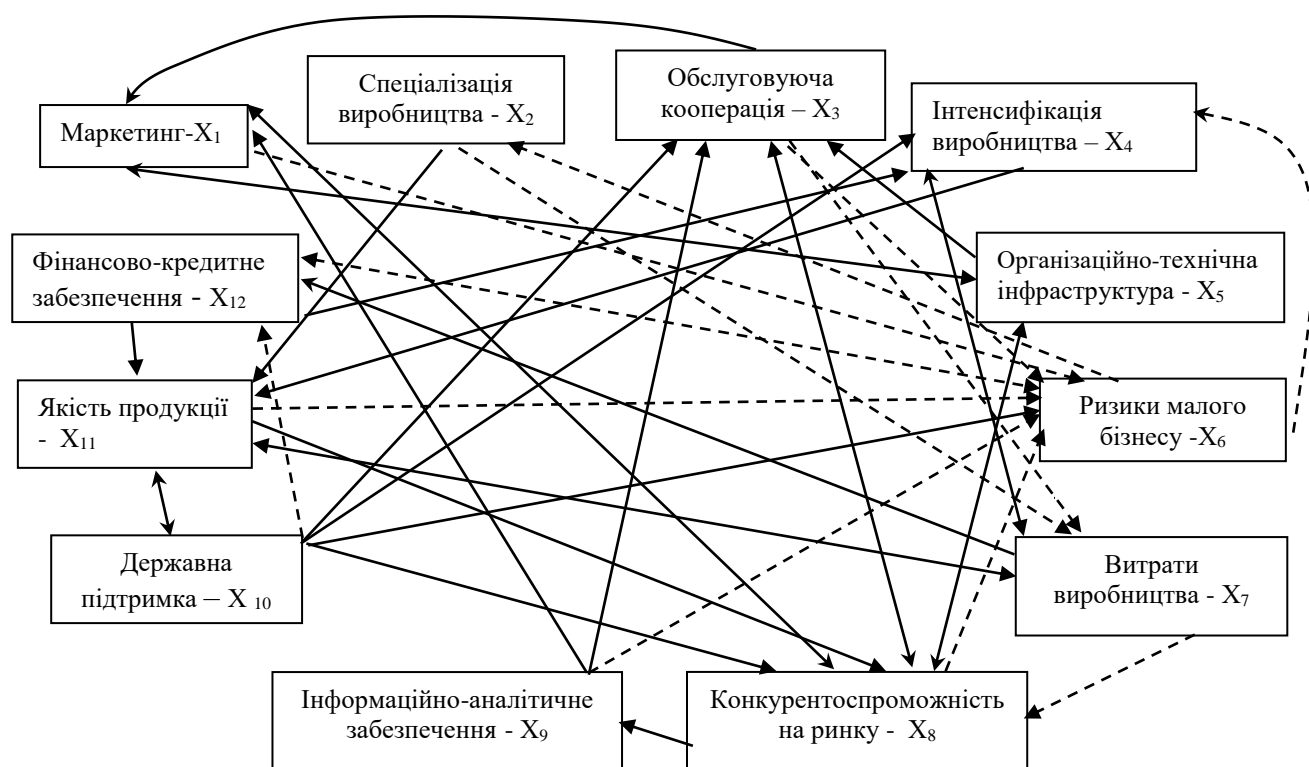

Рис. 3. Когнітивна модель впливу внутрішнього і зовнішнього середовища на прибуток суб'єктів малого бізнесу у сільському господарстві

Джерело: авторська розробка.

За допомогою когнітивного аналізу виявлено, що найбільшою мірою на поведінку системи “прибуток суб'єктів малого бізнесу в сільському господарстві” впливають розвиток обслуговуючої кооперації, ризики малого бізнесу та витрати виробництва. Сценарне моделювання показало, що найкращий розвиток малий бізнес у сільському господарстві матиме при одночасному покращенні використання маркетингу, удосконаленні спеціалізації виробництва, підвищенні рівня державної підтримки.

Усі розраховані сценарії когнітивного моделювання підтверджують важливість і невідкладність впровадження дієвих державних заходів підтримки малого бізнесу, особливо в умовах повноцінного функціонування ринку землі. Встановлено, що у разі законодавчого трактування суб'єктів малого бізнесу, можливості останніх в одержанні державної допомоги навіть у рамках СОТ і ЄС суттєво зростають. Зокрема, для України як члена СОТ у певних межах дозволені програми “жовтої скриньки”, в основі яких має бути принцип виплат фіксованої суми на гектар посівних площ, на одну голову тварин або за кілограм реалізованої продукції тваринництва. У дисертації акцентується, що державне регулювання має бути більше сфокусоване на питанні ефективності бюджетних програм підтримки “зеленої скриньки”, в першу чергу направлених на законодавчу, організаційно-технічну та інформаційно-аналітичну підтримку розвитку малого бізнесу в сільському господарстві.

Доведено, що держава має докорінно змінити систему та методологію дотування сільського господарства і дотримуватися принципу рівності всіх форм господарювання. Проведені дослідження показали, що із 33 056 фермерських господарств України, на яких поширюється статистичне спостереження за формою № 2-ферм, найбільший обсяг державних дотацій на суму 89,6 млн грн (39,2 %) одержали 1011 фермерських господарств (3,1 %), середня площа яких становить 745 га. Об'єднання позитивного досвіду розвитку фермерських господарств в інших країнах (зокрема, Польщі, Росії), вимог Світової організації торгівлі, вітчизняної законодавчої бази та врахування специфічних рис сільського господарства України дозволило виділити раціональні напрями державної підтримки суб'єктів малого бізнесу на перспективу (рис. 4).

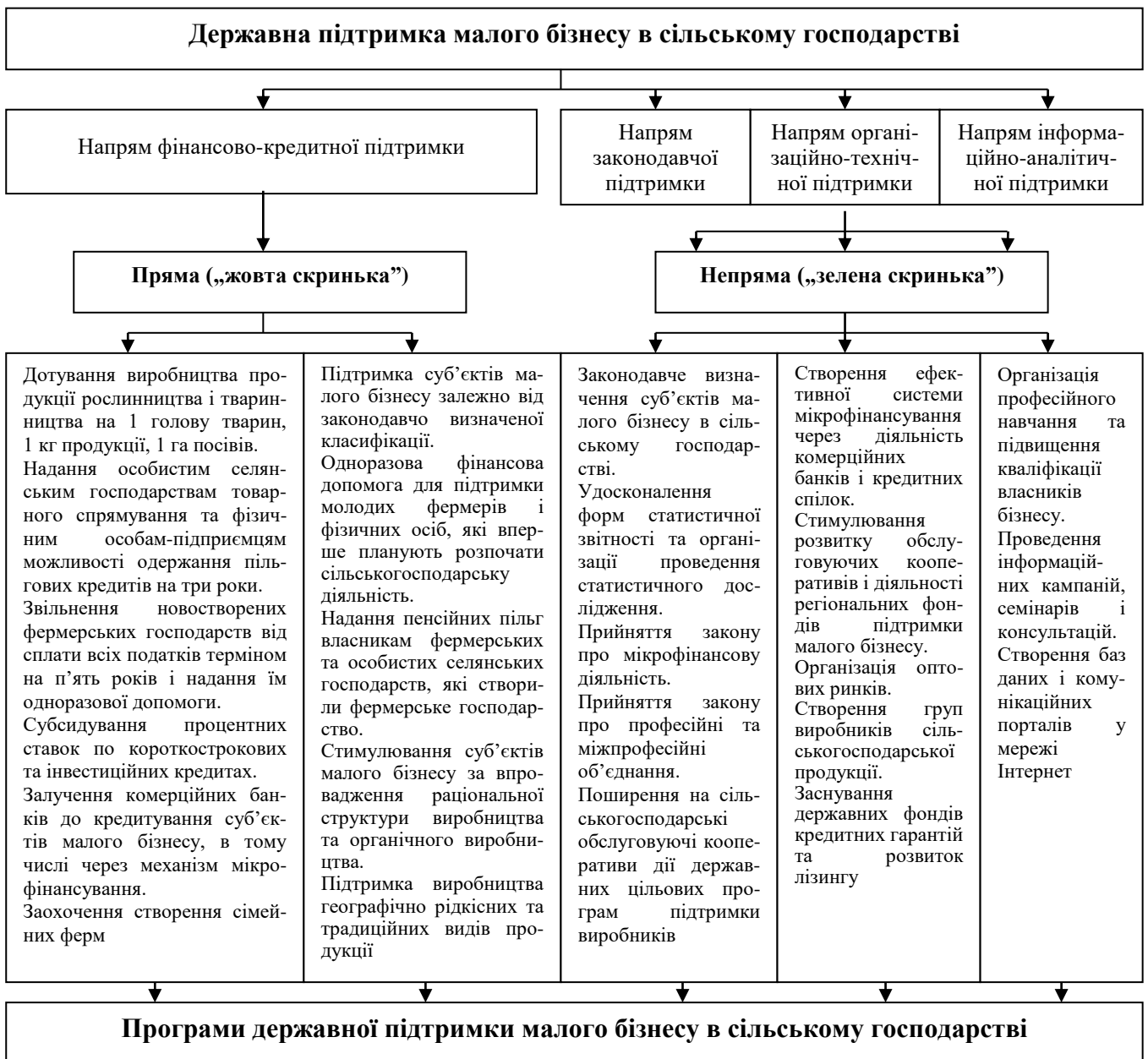

Рис. 4. Напрями державної підтримки малого бізнесу в сільському господарстві на перспективу

Джерело: авторська розробка.

У дисертації обґрунтовано, що в сучасних умовах для відродження галузі тваринництва більшість бюджетних коштів доцільно направляти на створення сімейних тваринницьких ферм. Запропоновано проект виробничої програми на прикладі особистого селянського господарства із площею ріллі 15 га, сімейної ферми по виробництву свинини, яка забезпечує повну потребу тварин у кормах власного виробництва. Доведено, що для організації ефективного виробництва свинини на сімейних фермах необхідно дотримувати наступних технологічних вимог: виробництво має ґрунтуватися на повному обороті стада, отримання по два опороси на основну та один – на перевірювану свиноматку з виходом на опорос відповідно 10 і 9 поросят, середньодобовий приріст живої маси молодняку свиней не менше 400 г, жива вага реалізованих свиней на м'ясо – 125 кг віком до 8 місяців. Визначено, що за таких умов обсяг прибутку від виробництва свинини становитиме 10879,7 грн.

Підсумовуючи вищевикладені дослідження, у роботі визначено, що соціально-економічна концепція розвитку малого бізнесу в сільському господарстві передбачає наступне: господарська діяльність суб'єктів малого бізнесу має бути спрямована на задоволення власних потреб та організацію прибуткового і конкурентоспроможного виробництва; виробництво сільськогосподарської продукції базується на принципах скорочення виробничих витрат, що передбачає раціональну спеціалізацію, поглиблення інтенсифікації та концентрації виробництва, зменшення впливу диспаритету цін на формування матеріальних витрат, пошук внутрішніх резервів скорочення витрат; підвищення цін реалізації має здійснюватися у напрямку врахування попиту і пропозиції та конкуренції, підвищення якості продукції, забезпечення ефективних каналів реалізації продукції; ринкова інфраструктура має розвиватися через напрями інформаційно-аналітичного, фінансово-кредитного, організаційно-технічного забезпечення; врахування ризиків у веденні малого бізнесу, найбільш важливими серед яких є господарський, ринковий, ризик виникнення форс-мажорних обставин та людський фактор ризику; в основі дій і факторів для розвитку малого бізнесу в сільському господарстві має бути принцип державної підтримки, втілений у бюджетних та регіональних програмах відповідно до критеріїв віднесення до його суб'єктів; удосконалення форм і порядку заповнення статистичної звітності передбачає законодавче трактування малого бізнесу в сільському господарстві, охоплення статистичним спостереженням всіх його суб'єктів і розширення їх кількості та показників виробничої та фінансової діяльності; прибуткове ведення малого бізнесу сприятиме покращенню соціального розвитку сільських територій, підвищенню зайнятості та доходів сільського населення.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичні узагальнення та запропоновано нове розв'язання науково-прикладної проблеми розвитку малого бізнесу в сільському господарстві. Результати проведеного дослідження дали змогу обґрунтувати пропозиції теоретико-методологічного та практичного характеру, що відображають виконання завдань відповідно до поставленої мети.

1. Обґрунтовано теоретико-методологічні основи та сутність малого бізнесу в сільському господарстві як особливого сектору ринкової економіки, в межах якого здійснюють діяльність різні організаційно-правові форми господарювання (суб'єкти малого бізнесу) з метою реалізації власного економічного інтересу, основою якого є прибуток. Визначено, що діяльність значної частини особистих селянських господарств дедалі більше набуває товарного характеру та ознак підприємництва. Результати дослідження підтвердили, що основними суб'єктами малого бізнесу в сільському господарстві є фермерські господарства із розміром сільськогосподарських угідь до 500 га, особисті селянські господарства товарного спрямування, сільськогосподарські угіддя яких перевищують 2 га та фізичні особи-підприємці, які працюють у галузі.

2. Встановлено, що наявність інституціональних проблем для розвитку малого бізнесу в сільському господарстві має своїм наслідком: невпевненість людей щодо доцільності відкриття власної справи та веденні ефективного бізнесу; недоотримання доходів, відмову від виробництва збиткових видів продукції; обмежені можливості для створення професійних об'єднань; скорочення виробництва продукції; зниження рівня зайнятості селян; збільшення витрат на маркетингові дії; обмеження можливостей господарювання у рівноконкурентних умовах; відсутність інформації про показники економічного та соціального розвитку суб'єктів малого бізнесу.

3. Систематизовано прямі та непрямі фактори впливу на прибутковість і конкурентоспроможність малого бізнесу. Прямі фактори (скорочення виробничих витрат, підвищення реалізаційних цін, заходи державної підтримки “жовтої скриньки”) дають можливість при виробництві сільськогосподарської продукції передбачати раціональну спеціалізацію, інтенсифікацію та концентрацію виробництва, внутрішні резерви скорочення витрат, попит і пропозицію та наявність конкуренції, якість продукції, ефективні канали реалізації продукції, враховувати вплив диспаритету цін та інфляції. До непрямих факторів впливу (інформаційно-аналітична, фінансово-кредитна, організаційно-технічна інфраструктура, заходи державної підтримки “зеленої скриньки”) віднесено розвиток обслуговуючої кооперації, оптових ринків, банків, кредитних спілок, надання інформаційних, консалтингових, освітніх, інноваційних послуг, створення груп виробників сільськогосподарської продукції, професійних і міжпрофесійних об'єднань, підтримка новостворених фермерських господарств, надання пенсійних та податкових пільг.

4. Узагальнення результатів проведеного аналізу світового досвіду державного регулювання сільського господарства дало можливість встановити, що довгий час воно направлено на підтримку та стабілізацію прибутку виробників через: досягнення паритету між величиною прибутку в сільському господарстві та інших галузях економіки, що дозволяло частково знизити рівень міграції із сіл; зменшення диференціації прибутку усередині сільськогосподарського сектору, тобто невикористання сільськогосподарської політики для вирішення проблем через заходи соціальної або регіональної політики: власне стабілізацію прибутків.

5. Обґрунтовано, що в сучасних умовах трактування економічної природи особистих селянських господарств, їх юридичного та соціального статусу є неоднозначним, що пояснюється приєднанням до їхньої площі земельних паїв та створення господарств, землекористування яких може перевищувати розміри фермерських, приватних сільськогосподарських підприємств. Запропоновано власників таких господарств, які після приєднання земельних паїв не змінили свій організаційний статус, віднести до підприємців і на цій основі внести відповідні зміни до Закону України “Про особисте селянське господарство”. Особисті селянські господарства, розмір яких перевищує 2 га, розглядаються як господарства товарного спрямування із віднесенням їх до суб’єктів малого бізнесу. Для них має бути також передбачена можливість функціонування зі статусом фермерських господарств як зі створенням, так і без створення юридичної особи.

6. Встановлено, що за період із 1995 р. площа наданих фермерським господарствам сільськогосподарських угідь (у т. ч. ріллі) та середній розмір їх землекористування щороку збільшувалися. Доведено, що за розміром площі сільськогосподарських угідь та особливостями виробничої діяльності фізичні особи-підприємці, які працюють у галузі сільського господарства та особисті селянські господарства товарного спрямування як організаційні форми ведення малого бізнесу суттєво не відрізняються від фермерських господарств, а їх врахування у статусі останніх змогло б значно підвищити перспективи та ефективність діяльності фермерських господарств.

7. Для оцінки витрат та їх впливу на прибутковість фермерських і особистих селянських господарств обґрунтовані методичні підходи, які дали змогу оцінити цінову конкурентоспроможність фермерських господарств з позицій аналізу існуючої номенклатури витрат та обчислити витрати і прибутковість окремих видів продукції в особистому селянському господарстві товарного спрямування.

8. Розглянуто вплив основних ризиків на діяльність суб’єктів малого бізнесу в сільському господарстві та науково обґрунтовано необхідність використання маркетингу на основі сприяння активізації процесів кооперування, перш за все формування кооперативних каналів збуту сільськогосподарської продукції. Доведено, що для подальшого ефективного функціонування обслуговуючих кооперативів необхідне підвищення регулюючої ролі держави у напрямі: удосконалення фінансово-кредитної підтримки функціонуючих і особливо новостворених кооперативних формувань через, з одного боку, заходи підтримки суб’єктів малого бізнесу, що сприятиме розширенню соціальної бази кооперації, з іншого – самих кооперативів; інформаційного, консультаційного і методичного забезпечення діяльності та підготовки кадрів.

9. Проведений аналіз спеціалізації фермерських господарств України дав можливість встановити наступне: галузева структура виробництва залишається далекою від раціональної, що позначається на зниженні прибутків фермерських господарств; існує “однобічна спеціалізація” фермерських господарств, яка полягає у переважному виробництві продукції рослинництва, частка якої в структурі товарної продукції дещо різниться за природно-економічними зонами; основний масив фермерських господарств, незважаючи на місцезнаходження в тій чи іншій

зоні, надає перевагу вирощуванню зернових і зернобобових культур, а в зонах Степу і Лісостепу – соняшнику; відсутні інституціональні умови та необхідні кошти для ведення галузі тваринництва, що є причиною небажання більшості фермерів займатися виробництвом тваринницької продукції (деяким винятком є фермерські господарства Полісся).

10. Доведено, що в умовах недостатнього бюджетного фінансування, інвестиційної непривабливості сільського господарства кошти комерційних банків є поки що єдиним реальним джерелом задоволення потреб суб'єктів малого бізнесу в кредитних ресурсах. Обґрунтовано, що вдосконалення комерційними банками методики кредитування в напрямку розширення складу застави майна для кредитування майбутнім урожаєм дасть можливість виробникам сільськогосподарської продукції вчасно отримувати більші суми кредитів для розвитку свого бізнесу. У роботі визначено, що у кредитуванні виробничої діяльності фермерських та особистих селянських господарств важлива роль належить кредитним спілкам, а для поліпшення процесу кредитування в регіонах державна політика має бути спрямована на підтримку короткострокового кредитування і розвиток пільгового довгострокового кредитування.

11. Встановлено, що за законодавчо закріпленими критеріями віднесення до суб'єктів підприємницької діяльності (виручка від реалізації продукції, чисельність працівників) у сільському господарстві до суб'єктів мікропідприємництва можна віднести відповідно 99,9 та 95,8 % фермерських господарств, які звітували за формою № 2-ферм. Обґрунтовано доцільність впровадження диференціації сільського господарства, за якою організаційно-правові форми сільськогосподарського виробництва пропонується поділяти за розміром площі сільськогосподарських угідь і чисельністю працівників на мікрогосподарства та суб'єктів малого, середнього і великого бізнесу. Доведено необхідність поділу малого бізнесу в сільському господарстві за організаційно-правовими формами ведення (особисті селянські господарства товарного спрямування та дрібні фермерські господарства, сімейні фермерські господарства, фермерські господарства), відповідно до яких виділено якісні (наявність власних та орендованих земельних і майнових паїв, засобів виробництва, використання власної і найманої праці) та кількісні (площа сільськогосподарських угідь, виручка від реалізації, чисельність працівників) критерії віднесення до його суб'єктів.

12. Розвиток малого бізнесу за перспективними сценаріями відбувається через врахування ризиків його ведення та зменшення витрат виробництва, а його соціальне значення визначається розвитком обслуговуючої кооперації. Напрями подальшого розвитку малого бізнесу в сільському господарстві мають забезпечити поліпшення його якісного стану та досягнення генеральної мети. Встановлено, що найкращий розвиток малий бізнес матиме при одночасному покращенні використання маркетингу, удосконаленні спеціалізації виробництва, підвищенні рівня державної підтримки.

13. За результатами дослідження розроблено стратегічні напрями формування системи державної підтримки, які ґрунтуються на вимогах СОТ і передбачають прямі (“жовта скринька”) та непрямі (“зелена скринька”) заходи через удоско-

налення нормативно-правової бази, фінансово-кредитної, організаційно-технічної та інформаційно-аналітичної підтримки, розвиток сучасної інфраструктури і втілення їх у реалізації програм державної підтримки.

14. Доведено, що важливим напрямом ефективного розвитку малого бізнесу є створення сімейних тваринницьких ферм. На базі конкретного особистого селянського господарства обґрунтовано виробничу програму вирощування свиней на м'ясо при мінімальних трудових і матеріально-грошових ресурсах, необхідною умовою виконання якої є належне ресурсне забезпечення та дотримання певної технології вирощування. Визначено, що обсяг прибутку від виробництва свинини становитиме 10879,7 грн, рівень рентабельності – 89,0 %.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Яворська Т. І. Роль інтеграції в розвитку підприємницького характеру особистих господарств громадян / Т. І. Яворська // Ринкова трансформація економіки АПК: кол. монографія у чотирьох частинах / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Амбросова, Г.Є. Мазнева. Ч. 2. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. – К.: ІАЕ, 2002. – 754 с.
2. Яворська Т. І. Малий бізнес у сільському господарстві: теорія і практика: монографія / Т. І. Яворська. – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2012. – 384 с.

Статті у наукових фахових виданнях

3. Яворська Т. І. Об'єктивна необхідність кооперації / Т. І. Яворська // Економіка: проблеми теорії та практики. – Збірник наукових праць Дніпропетровського національного університету. – 2000 – Вип. 53. – С. 49–53.
4. Яворська Т. І. Особливості маркетингової діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів / Т. І. Яворська // Вісник Полтавського державного сільськогосподарського інституту: наук.-вироб. фах. журнал / ПДСГІ. – Полтава, 2001. – № 5–6. – С. 29–31.
5. Яворська Т. І. Державне регулювання цін і розвиток обслуговуючих кооперативів / Т. І. Яворська // Вісник Харківського державного аграрного університету: зб. наук. праць / ХНАУ ім. В. В. Докучаєва. – Харків, 2001. – № 8. – С. 218–220. – (Економіка АПК і природокористування).
6. Яворська Т. І. Створення збутових обслуговуючих кооперативів та досвід підготовки спеціалістів для їх розвитку / Т. І. Яворська // Вісник Харківського національного аграрного університету: зб. наук. праць / ХНАУ ім. В. В. Докучаєва. – Харків, 2004. – № 7. – С. 246–251. – (Економіка АПК і природокористування).
7. Яворська Т. І. Досвід ціноутворення на молоко в аграрному секторі держави Ізраїль / Т. І. Яворська // Вісник Харківського національного технічного

- університету сільського господарства: зб. наук. праць / ХНТУСГ. – Харків, 2004.– Вип. 30: Економічні науки. – С. 125–130.
8. Яворська Т. І. Роль особистих селянських господарств у формуванні регіонального ринку сільськогосподарської продукції / Т. І. Яворська // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства: зб. наук. праць / ХНТУСГ. – Харків, 2007 – Вип. 52: Економічні науки. – С. 329–334.
 9. Яворська Т. І. Розвиток молочного скотарства Ізраїлю / Т. І. Яворська // Економіка АПК. – 2004. – № 8. – С. 155–159.
 10. Яворська Т. І. Державна підтримка аграрного виробництва в умовах вступу України до СОТ / Т. І. Яворська // Вісник Харківського національного аграрного університету: зб. наук. праць / ХНАУ ім. В. В. Докучаєва. – Харків, 2007 – № 8. – С. 280–284. – (Економіка АПК і природокористування).
 11. Яворська Т. І. Ефективність використання сільськогосподарських угідь в умовах формування ринку землі / Т. І. Яворська // Наукові праці Південного філіалу “Кримський агротехнологічний університет” Національного аграрного університету/ Сімферополь, 2007. – № 106. – С. 81–85.
 12. Яворська Т. І. Державне регулювання цін на молочну продукцію в Ізраїлі / Т. І. Яворська // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – Науковий економічний журнал. – 2008. – № 2(2). – С.44–47.
 13. Яворська Т. І. Основи функціонування малого бізнесу в аграрному виробництві / Т. І. Яворська // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету / ТДАТУ. – Мелітополь, 2008. – № 1. – С. 206–217. – (Економічні науки).
 14. Яворська Т. І. Обслуговуюча кооперація в контексті розвитку особистих селянських господарств / Т. І. Яворська, В. А. Яворський // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету / ТДАТУ; за ред. В. А. Рульєва. – Мелітополь, 2009. – № 7. – С. 296–300. – (Економічні науки) *(Особистий внесок: встановлено чинники, що стримують розвиток обслуговуючої кооперації)*.
 15. Яворська Т. І. Значення особистих селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції / Т. І. Яворська, Ю. А. Лисенко // Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету: / ПДАТУ.– Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. 17, т. 2. – С. 617–619 *(Особистий внесок: проведено аналіз показників виробництва сільськогосподарської продукції)*.
 16. Яворська Т. І. Особливості визначення критеріїв малого бізнесу у сільському господарстві / Т. І. Яворська // Аграрна економіка. – Науковий журнал Львівського національного аграрного університету. – 2009. – № 3–4,Т.2.– С. 107–112.
 17. Яворська Т. І. Інноваційний характер розвитку підприємств малого та середнього бізнесу в розвинутих країнах / Т. І. Яворська // Науковий вісник Львів. нац. ун-ту ветер. медич. та біотехнологій ім. С. З. Гжицького: наук.

- журнал / Львівський НУВМБТ ім. С. З. Гжицького. – Львів, 2010. – Т. 12, №1 (43). – С. 634–638. – (Економічні науки).
18. Яворська Т. І. Класифікація малого бізнесу у сільському господарстві / Т. І. Яворська // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету / ТДАТУ; за ред. В. А. Рульєва. – Мелітополь, 2010. – № 1. – С. 401–406. – (Економічні науки).
 19. Яворська Т. І. Теоретичні аспекти визначення сутності малого бізнесу / Т. І. Яворська // Економіка АПК. – 2010. – № 3. – С. 77–80.
 20. Яворська Т. І. Вдосконалення фінансово – кредитного забезпечення малого бізнесу в сільському господарстві / Т. І. Яворська // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету / ЧДТУ. – Черкаси, 2010. – Вип. 25, ч. 1. – С. 268–274. – (Економічні науки).
 21. Яворська Т. І. Особисте селянське господарство: визначення категорії та підприємницької діяльності / Т. І. Яворська // Економіка АПК – 2010. – № 10. – С. 112–116.
 22. Яворська Т. І. Удосконалення статистичної звітності суб'єктів малого бізнесу у сільському господарстві / Т. І. Яворська // Збірник наукових праць Вінницького національного аграрного університету: наук. фах. вид. / ВНАУ. – Вінниця, 2010. – 285с. – Вип. 5, т. 1. – С. 188–191. – (Економічні науки).
 23. Яворська Т. І. Становлення фермерства в Україні: історичні та законодавчі аспекти / Т. І. Яворська // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету / ТДАТУ; за ред. М. Ф. Кропивка. – Мелітополь, 2010. – № 4(12). – С. 316 – 325. – (Економічні науки).
 24. Яворська Т. І. Стримуючі фактори і шляхи розвитку малого бізнесу у Польщі та Україні / Т. І. Яворська // Вісник Харківського національного аграрного університету: зб. наук. праць / ХНАУ ім. В. В. Докучаєва. – Харків, 2010. – № 10. – С. 83–91. – (Економічні науки).
 25. Яворська Т. І. Сільське господарство Польщі після вступу до ЄС / Т. І. Яворська // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету / ТДАТУ; за ред. М. Ф. Кропивка. – Мелітополь, 2011. – № 1(13). – С. 515 – 525. – (Економічні науки).
 26. Яворська Т. І. Тенденції державної підтримки сільського господарства Польщі / Т. І. Яворська // Економіка АПК – 2011. – № 4. – С. 166–173.
 27. Яворська Т. І. Маркетингова політика різних форм малого бізнесу у сільському господарстві / Т. І. Яворська // Науковий вісн. Львів. нац. ун-ту ветер. медич та біотехнологій ім. С. З. Гжицького: наук. журнал / Львівський НУВМБТ ім. С. З. Гжицького. – Львів, 2010. – Т. 13, № 1(47), ч. 2. – С. 407–414. – (Економічні науки).
 28. Яворська Т. І. Фермерські господарства: недоліки та переваги сучасного розвитку / Т. І. Яворська // АгроІнком. – 2011. – № 7–9. – С. 48–52.
 29. Яворська Т. І. Ризики та їх вплив на діяльність суб'єктів малого бізнесу у сільському господарстві / Т. І. Яворська // Вісник Сумського національного аграрного університету: наук. журнал / СНАУ. – Суми, 2011. – № 9(50). – С. 33–36. – (Економіка і менеджмент).

30. Яворська Т. І. Формування виробничих витрат в особистих селянських господарствах / Т. І. Яворська // Економіка та управління АПК: наук. журнал / БНАУ. – Біла Церква, 2011. – Випуск 6 (89). – С. 31–36.
31. Яворська Т. І. Обслуговуючі кооперативи: доцільність створення суб'єктами малого бізнесу в сільському господарстві / Т. І. Яворська // Науковий вісн. Львів. нац. ун-ту ветер. медич. та біотехнологій ім. С. З. Гжицького: наук. журнал / Львівський НУВМБТ ім. С. З. Гжицького. – Львів, 2012. – Том 14, № 1 (51), ч. 2. – Львів, 2012. – С. 401–406 – (Економічні науки).
32. Яворська Т. І. Оцінка конкурентоспроможності фермерських господарств за витратами / Т. І. Яворська // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету / ТДАТУ; за ред. М. Ф. Кропивка. – Мелітополь, 2012. – № 2 (18), т. 3 – С. 348–360 – (Економічні науки).

Тези доповідей на науково-практичних конференціях, конгресах

33. Tatiana I. Yavors'ka. Entrepreneurship and Development of Individual Farm Nouseholds / Zarzadzanie przyszloscia przedsiebiorstwa : Materialy z konferencji naukowej Kazimierz Dolny 29 XI-1 XII 2002.– Uniwersytet Marii Curie-Sklodowskiej w Lublinie, 2002.– С.139–145.
34. Яворська Т. І. Роль особистих селянських господарств в забезпеченні ринку Запорізької області молочною продукцією / Т. І. Яворська // Ринкова трансформація соціально-економічних відносин в АПК: тез. доп. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Мелітополь, 13-15 черв. 2005 р.) / Таврійська державна агротехнічна академія. – Запоріжжя: ГУ “ЗІДМУ”, 2005. – С. 186–188.
35. Яворська Т. І. Особисті господарства населення: роль та перспективи розвитку / Т. І. Яворська // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали Сьомих річних зборів Всеукр. конгр. економістів-аграрників (9-10 листоп. 2005 р., м. Київ) / редкол.: П. Т. Саблук та ін.; ННЦ “ІАЕ”. – К., 2005. – С. 221–223.
36. Яворська Т. І. Основні напрями підтримки молочного скотарства в особистих селянських господарствах Запорізької області / Т. І. Яворська // Розвиток аграрної економічної науки в Україні та її завдання в умовах освоєння ринкової системи господарювання: матеріали Восьмих річних зборів Всеукр. конгр. економістів-аграрників (20-21 черв. 2006 р., м. Київ) / редкол.: П. Т. Саблук та ін.; ННЦ “ІАЕ”. – К., 2006. – С. 301–303.
37. Яворська Т. І. Проблеми державної підтримки дохідності тваринництва / Т. І. Яворська // Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва України в постіндустріальний період: матеріали Десятих річних зборів Всеукр. конгр. економістів-аграрників (10-11 квіт. 2008 р., м. Київ) / редкол.: П. Т. Саблук та ін.; ННЦ “ІАЕ”. – К., 2008. – С. 264–268.
38. Яворская Т. И. Проблемы развития обслуживающей кооперации / Т. І. Яворська // Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: зб. матер. I міжнар. наук.– практ. конф. (17-18 трав. 2008 р. м. Суми) / Сумська філія ХНУВС. – Суми: ВВП “Мрія-1” ТОВ, 2008.– С. 218–222.

39. Яворська Т. І. Ефективність використання сільськогосподарських угідь у фермерських господарствах / Т. І. Яворська // Трансформація земельних відносин до ринкових умов: матеріали Одинадцятих річних зборів Всеукр. конгр. економістів-аграрників (26-27 лют. 2009 р., м. Київ) / редкол.: П. Т. Саблук та ін.; ННЦ "ІАЕ". – К., 2009. – С. 164–166.
40. Iavorska Tetiana. Criteria for referring enterprises to small business and its features in agriculture / Tetiana Iavorska // WORKSHOP: Problems of Green Agribusiness with and within the European Union Krakow, Agricultural University, May 27 –30, 2009, s.137–140.
41. Яворська Т. І. Переваги розвитку малого бізнесу у сільському господарстві / Т. І. Яворська // Організаційно-економічні трансформації в аграрному виробництві: матеріали Дванадцятих річних зборів Всеукр. конгр. економістів-аграрників (25-26 лют. 2010 р., м. Київ) / редкол.: П.Т.Саблук та ін.; ННЦ "ІАЕ". – К., 2010 – С. 554–557.
42. Яворська Т. І. Державна підтримка малого бізнесу в Україні / Т. І. Яворська // Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: зб. матер. міжнар. III наук.– практ. конф. (15-16 трав. 2010 р. м. Суми) / Сумська філія ХНУВС. – Суми: ФОП Ляпощенко Л. Г., 2010.– С. 713–715.
43. Яворська Т. І. Необхідність державної підтримки сільського господарства та її особливості в умовах СОТ / Т. І. Яворська // Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: зб. матер. міжнар. IV наук.– практ. конф. (21-22 трав. 2011 р., м. Суми) / Сумська філія Харківського НУВС. – Суми, 2011. – С. 683–685.
44. Яворська Т. І. Тенденції та шляхи розвитку фермерських господарств в Україні / Т. І. Яворська // Науково-методологічне забезпечення соціально-економічного та інноваційного розвитку АПК Півдня України: тези всеукр. наук.-практ. конф. (17 лют. 2011 р., м. Мелітополь) / Таврійський державний агротехнологічний університет. – Мелітополь: Вид-во "Люкс", 2011. – С. 64–67.
45. Яворська Т. І. Господарства населення як перспектива розвитку фермерства / Т. І. Яворська // Формування економічних умов розвитку сільських територій: матеріали Третьої міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених (у заочній формі) / редкол.: П.Т. Саблук та ін. – К., 2011. – С. 242–246.
46. Яворська Т. І. Інституціональні засади трансформацій особистих селянських господарств / Т. І. Яворська // Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері: матеріали Тринадцятих річних зборів Всеукр. конгр. економістів-аграрників (20-21 чер. 2011 р., м. Київ) / редкол.: П.Т.Саблук та ін.; ННЦ "ІАЕ". – К., 2011. – С. 271–275.
47. Яворська Т.І. Проблеми державної підтримки та стабілізації прибутку дрібних виробників сільськогосподарської продукції / Т. І. Яворська // Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: зб. матер. V міжнар. наук.-практ. конф. (2 частина) (19-20 трав. 2012 р., м. Суми) / Сумська філія Харківського НУВС. – Суми, 2012. – С. 220–224.
48. Яворська Т. І. Теоретичні та практичні аспекти розвитку обслуговуючих кооперативів / Т. І. Яворська // Кооперативний маркетинг в агробізнесі:

проблеми і перспективи розвитку в Україні: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (5-7 квіт. 2012 р., м. Житомир) / Житомирський національний агроєкологічний університет. – Житомир, 2012. – С. 153–162.

Публікації в інших наукових і спеціалізованих виданнях

49. Яворська Т. І. Маркетинг та ціновий моніторинг в кооперації: [Курс лекцій для студентів вищих аграрних закладів освіти II-IV рівнів акредитації з економічних спеціальностей] / Т. І. Яворська. – К.: Аграрна освіта, 2000. – 89 с.
50. Матеріали навчальних семінарів для жінок – фермерів: навч. посіб. / Л. В. Молдаван, Н. М. Внукова, І. В. Коновалов та ін.; упор. Л. В. Молдаван. – К.: Логос, 2000. – 292 с.
51. Основи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації: навч. посіб. / В. В. Зіновчук, Л. В. Молдаван, В. Б. Моссаковський та ін.; за ред. В. В. Зіновчука. – К.: Вища освіта, 2001. – 464 с., С. 238–276.
52. Iavorska Tetiana. Economic analysis of small business activities in agrarian production /Tetiana Iavorska // Acta economica et informatica 1, Nitra, Slovaca Universitas Agriculturae Nitriae, 2009, s. 23–26.

АНОТАЦІЯ

Яворська Т. І. Розвиток малого бізнесу в сільському господарстві. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). – Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки”, Київ, 2012.

Дисертація присвячена обґрунтуванню науково-методологічних і практичних засад ведення малого бізнесу в сільському господарстві та напрямів його розвитку, основою яких є прибуткове і конкурентоспроможне виробництво сільськогосподарської продукції. Досліджено різноманітні теоретичні та практичні підходи до визначення сутності малого бізнесу, розглянуто його роль і місце в економіці, тенденції розвитку та державного регулювання в зарубіжних країнах. Обґрунтовано необхідність створення певних інституційних умов, визначено переваги малого бізнесу та класифікацію його суб’єктів у сільському господарстві.

Обґрунтовано основні напрями розвитку малого бізнесу в сільському господарстві, серед яких врахування ризиків його ведення, зменшення витрат виробництва, розвиток обслуговуючої кооперації, покращення використання маркетингу, удосконалення спеціалізації виробництва, підвищення рівня державної підтримки. Розрахована виробнича програма створення сімейної тваринницької ферми. Вперше розроблено диференціацію сільського господарства за розміром суб’єкта підприємницької діяльності та обґрунтовано кількісні та якісні критерії віднесення організаційно-правових форм господарювання до малого бізнесу.

Ключові слова: малий бізнес у сільському господарстві, суб'єкти малого бізнесу, особисті селянські господарства, фермерські господарства, фізичні особи-підприємці, прибуток, соціально-економічна концепція, критерії диференціації.

АННОТАЦІЯ

Яворская Т. И. Развитие малого бизнеса в сельском хозяйстве. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.04 – экономика и управление предприятиями (по видам экономической деятельности). – Национальный научный центр “Институт аграрной экономики”, Киев, 2012.

В диссертации отражены разнообразные теоретические и практические подходы ученых-экономистов к раскрытию экономических понятий “малый бизнес” и “малый бизнес в сельском хозяйстве”, определению его критериев. Исследованы теоретико-методологические основы преимуществ и особенности дифференциации малого бизнеса в сельском хозяйстве. Обоснована социально-экономическая концепция развития малого бизнеса в сельском хозяйстве. Рассмотрена необходимость создания институциональных основ для ведения малого бизнеса в исследуемой отрасли и причины, мешающие его развитию. Определены организационно-правовые формы (субъекты малого бизнеса в сельском хозяйстве), каковыми являются частные хозяйства (фермерские хозяйства с размером сельскохозяйственных угодий до 500 га и личные крестьянские хозяйства товарного направления, площадь сельскохозяйственных угодий которых превышает 2 га) и частные предприниматели, работающие в сельском хозяйстве.

Систематизированы прямые и косвенные факторы влияния на прибыльность и конкурентоспособность малого бизнеса. Рассмотрены роль и место малого бизнеса в экономике, тенденции его развития и государственного регулирования в зарубежных странах. Описано действие механизма государственной поддержки сельского хозяйства в США, странах ЕС, Израиле.

Проанализированы современное состояние и тенденции развития личных крестьянских хозяйств. Определены пути трансформации личных крестьянских хозяйств товарного направления, размер землепользования которых превышает 2 га. Проанализирована динамика развития фермерских хозяйств. Определено, что доля фермерских хозяйств в общем объеме производства сельскохозяйственной продукции остается низкой. Доказано, что при формировании прибыли фермерского хозяйства основное значение имеет не размер земельных угодий, а объем вложенных средств в развитие производства. Обоснована необходимость учета физических лиц-предпринимателей, работающих в сельском хозяйстве как фермерских хозяйств. Для оценки затрат и их влияния на прибыльность фермерских и личных крестьянских хозяйств усовершенствованы методические подходы определения ценовой конкурентоспособности фермерских хозяйств с позиций существующей номенклатуры затрат и расчета затрат и прибыльности отдельных видов продукции в личном крестьянском хозяйстве товарного направления.

Определены основные виды рисков для развития малого бизнеса в сельском хозяйстве, проанализированы природа их возникновения и факторы влияния. Обоснована необходимость использования маркетинга и рассмотрены инструменты маркетинговой политики для субъектов малого бизнеса. Рассмотрена роль обслуживающей кооперации и на примере деятельности конкретного сельскохозяйственного обслуживающего кооператива показаны преимущества объединения фермерских хозяйств в эти структуры. Изучено влияние уровня специализации на эффективность производства различных видов продукции растениеводства и животноводства по природно-экономическим зонам Украины, описана зависимость между объемом прибыли и размером земельных угодий, уровнем государственной поддержки и интенсивности производства. Определены оптимальные размеры фермерских хозяйств – субъектов малого бизнеса, обеспечивающие высокий уровень специализации и прибыльное производство сельскохозяйственной продукции.

В работе обоснованы основные направления развития малого бизнеса в сельском хозяйстве. Доказана целесообразность классификации малого бизнеса в сельском хозяйстве по организационно-правовым формам его ведения (личные крестьянские хозяйства товарного направления и мелкие фермерские хозяйства, семейные фермерские хозяйства, фермерские хозяйства), в соответствии с которыми выделены качественные (наличие собственных и арендованных земельных и имущественных паев и средств производства, использование собственного и наемного труда) и количественные (площадь сельскохозяйственных угодий, выручка от реализации продукции, численность работников) критерии отнесения к субъектам малого бизнеса.

Построена когнитивная модель исследования малого бизнеса в системах различного уровня, позволяющая конкретизировать социально-экономическую концепцию и дающая возможность предложить перспективные сценарии, позволяющие обосновать следующие направления его развития в сельском хозяйстве: учет рисков при ведении малого бизнеса, снижение производственных затрат, создание сельскохозяйственных обслуживающих кооперативов, улучшение использования маркетинга, усовершенствование специализации производства, повышение уровня государственной поддержки.

Предложены стратегические направления формирования системы государственной поддержки малого бизнеса в сельском хозяйстве. Обосновано разделение их на мероприятия по: усовершенствованию нормативно-правовой базы, финансово-кредитной, организационно-технической и информационно-аналитической поддержки, развитию современной инфраструктуры. Разработана производственная программа оптимизации ресурсов личного крестьянского хозяйства для максимизации прибыли при создании семейной фермы по выращиванию свиней.

Ключевые слова: малый бизнес в сельском хозяйстве, субъекты малого бизнеса, личные крестьянские хозяйства, фермерские хозяйства, физические лица-предприниматели, прибыль, социально-экономическая концепция, критерии дифференциации.

SUMMARY

Yavors'ka T.I. Small business development in agriculture. – Manuscript.

Dissertation for the academic degree of Doctor of Economic Sciences by speciality 08.00.04 – Economics and business management (according to economic activity). – National Scientific Center “Institute of Agrarian Economy”, Kyiv, 2012.

Dissertation is devoted to scientific, methodological and practical principles of small business running in agriculture and direction of its development based on a competitive and profitable agricultural production. Various theoretical and practical approaches to defining the essence of small business are investigated. The role and place of small business in economy, its trends and government regulations in foreign countries are reviewed. The necessity of establishment of certain institutional conditions is grounded. Advantages of small business and its subject classification in agriculture are defined.

The main directions of small business development in agriculture are grounded. They are: consideration of small business risks, reduce production costs, development of service cooperatives, improve the use of marketing, improvement of production on specialization, increased state support. Production program of family livestock farm organizing is calculated. Differentiation of agriculture by business size and reasonably quantitative and qualitative criteria of organizational forms of management to small business are developed at first.

Key words: small business in agriculture, subjects of small business, individual peasant households, farms, individual entrepreneurs, profit, social and economic concept, criteria for differentiation.

Підп. до друку .03.10.2012. Формат 60x90 1/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9. Тираж 150 пр. Зам. 149

Видання та друк – Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки”
03680, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 2065 від 18.01.2005 р.